Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliserings-projekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: https://slaegtsbibliotek.dk
Danske Slægtsforskere: https://slaegt.dk

JOURNALEN 2021

LOKAL- OG KULTURHISTORISK TIDSSKRIFT NR. 3

UDGIVET AF DANSK LOKALHISTORISK FORENING, ORGANISATIONEN DANSKE ARKIVER
OG SAMMENSLUTNINGEN AF LOKALARKIVER

Indhold

"Et vaccinationspolitisk u-land"
Danmarks lange vej til MFR-vaccinationer
Af Anne Hagen Berg 3

"At bygge skoler op"
Rytterskolerne i Gentofte, Københavns rytterdistrikt og i Danmark
Af Niels Ulrik Kampmann Hansen 10

"Lidenskaben er en alt for ophidset tilstand"
En undersøgelse af kvinders seksualitet udtrykt i ægteskabsmanualer
Af Nana Bokelund Kroon Andersen 19

Vejkortene i Rigsarkivet
En vigtig kilde for lokalhistorikere
Af Jørgen Mikkelsen 27

Julebagning i sparetid
Af Andreas Skov 36

Forsidebillede:

Familien Lehn-Petersen med cykler, ca. 1900. Tiden omkring århundredskiftet var præget af flere ægteskabsmanualer, der gav råd og vejledning om, hvordan ægtefolk skulle leve deres liv (Stadsarkivet).

REDAKTION

ISSN 0906-1614

Journalen udgives af Dansk Lokalhistorisk Forening (www.dansklokalhistoriskforening.dk), Organisationen Danske Arkiver (www.dkarkiver.dk) og Sammenslutningen af Lokalarkiver (www.danskearkiver.dk).

Redaktør: Johnny Wøllekær, Odense Stadsarkiv, Historiens Hus, Klosterbakken 2, 5000 Odense C. Tlf. direkte 65 51 10 32. E-mail: jwoe@odense.dk.

I redaktionen: Erik Korr Johansen, Erik Nørr, Jørgen Thomsen, Kurt Risskov Sørensen og Aase Windeballe.

Ekspedition, annoncer og kasse: DLFs kasserer, Flemming Bruun, Maglegårds Allé 29, 2860 Søborg. Tlf. 39 69 91 01. E-mail: flemming.bruun@gmail.com Bankkonto reg.nr. 2316 kontonr. 5820002021.

Artikler og bøger til anmeldelse sendes til redaktør: Johnny Wøllekær, Odense Stadsarkiv, Historiens Hus, Klosterbakken 2, 5000 Odense C.

Journalen udkommer tre gange årligt. Pris pr. årgang 200 kr. Enkeltnumre 75 kr. pr. stk. Abonnement tegnes ved henvendelse til DLFs kasserer.

Bladet udsendes gratis til bestyrelsesmedlemmer i foreninger, der er tilsluttet DLF (husk at melde ændringer til ekspeditionen), samt til arkiver, der er ordinære medlemmer af ODA og SLA.

Design & tryk: OAB-Tryk ApS, Odense.

"ET VACCINATIONSPOLITISK U-LAND"

Af Anne Hagen Berg

Danmarks lange vej til MFR-vaccinationer

I 1986 besluttede indenrigsminister Britta Schall Holberg (V), at danske børn skulle vaccineres mod mæslinger, fåresyge og røde hunde med den kombinerede MFR-vaccine. På det tidspunkt havde stort set alle andre lande vaccineret mod sygdommene i mange år, og der var efterhånden udbredt kritik af de manglende vaccinationer – både fra udlandet og herhjemme.

Hvorfor fravalgte et historisk set vaccinationspositivt land som Danmark MFR-vaccinationerne, mens landene omkring os indførte dem? Og hvorfor skiftede myndighederne mening? Denne artikel viser, at forklaringen skal findes i nye måder at se sygdommene på og i en ændring af vaccinationernes formål.

Vaccinationer er en gennemgribende foranstaltning, som i princippet omfatter alle individer. De har påvirket samfund og folkesundhed i århundreder og vil gøre det fremover. Trods periodisk debat i medierne har danskerne tilsluttet sig vaccinationerne i meget høj grad – vaccinationer er herhjemme ukontroversielle.

Tre problemer med én løsning

At samle vaccinerne mod mæslinger, fåresyge og røde hunde i én sprøjte er nok praktisk, men ikke nødvendigvis særlig logisk. De tre sygdomme giver forskellige sundhedsproblemer for forskellige grupper.

Mæslinger var – og er – en alvorlig trussel mod børns helbred og liv – i hvert fald på globalt plan. Den kan give hjernebetændelse og andre alvorlige følgevirkninger, som uden behandling med antibiotika kan være dødelige.

Den første mæslingevaccine blev godkendt i udlandet i 1963 og hurtigt taget i brug i mange lande. Dog ikke i Danmark. Sundhedsmyndighederne mente, at sygdommen nok var ubehagelig, men dog "så godartet" at den ikke skulle forebygges. Kun alvorligt syge børn, hvis helbred ikke kunne tåle smitten, skulle vaccineres.

Røde hunde var anderledes alvorlige, fordi sygdommen var fosterskadende. I 1969 kom de første vacciner på gaden i udlandet og blev snart taget i brug i de fleste lande.

Igen valgte de danske myndigheder en anden kurs. Seruminstituttet havde gennem 1960'erne arbejdet på en blodprøvetest. Den eneste måde at forebygge fosterskader var på det tidspunkt ved at afbryde graviditeten. Indtil aborten blev frigivet i 1973 krævede det tilladelse, og i 1956

1800-tallets første koppevacciner bestod af pus fra kokopper. Proceduren blev mødt af skepsis mange steder, som det ses i James Gillrays berømte satiretegning, hvor de vaccinerede udvikler kolignende gevækster (Wellcome Images).

blev røde hunde tilføjet abortloven som gyldig grund. Det krævede dog en sikker diagnose, og røde hunde forløb ofte uden symptomer. Derfor var blodprøven en god løsning på problemet, fordi den kunne stille en fast diagnose.

"Den gode løsning" betød dog, at det blev sværere at indføre røde hunde-vaccine. Sundhedsstyrelsen anbefalede i 1977 vaccination af unge kvinder for at beskytte dem før en eventuel graviditet, ud fra den betragtning, at det var bedre helt at forebygge smitte af gravide end at "behandle" problemet med abort. Alligevel fastholdt man blodprøver og aborter som måden at forebygge fosterskader indtil 1987. Hos myndighederne var der en institutionel træghed, som viste sig i en præference for de gamle rutiner og strategier.

Fåresyge blev i de fleste lande anset for harmløs. Den ramte ofte voksne mænd, hos hvem den kunne ramme testiklerne og give langvarige og smertefulde forløb, som – i hvert fald teoretisk – kunne føre til sterilitet. I 1967 godkendte USA en vaccine til brug, men den kom slet ikke på dagsordenen i Danmark.

Mæslinger, fåresyge og røde hunde var altså meget forskellige og blev længe set som tre sygdomme uden indbyrdes forbindelse.

Den kombinerede vaccine blev godkendt til brug i udlandet i 1971. For de lande, som allerede vaccinerede mod én eller flere af sygdommene, betød skiftet til MFR en forenkling af vaccinationsskemaet. Dermed kunne man forhåbentlig øge tilslutningen, så flere børn faktisk blev vac-

cineret. De danske sundhedsmyndigheder så derimod ingen grund til at indføre MFR.

Danmark i verden

Vaccinationslovgivningen herhjemme har sit udspring i 1810, hvor Danmark som én af de første stater i verden indførte koppevaccinationer.

Gennem første halvdel af 1900-tallet blev vaccinationsprogrammet stille og roligt udvidet, så danske børn i 1955 blev vaccineret mod kopper, difteri, stivkrampe, tuberkulose og polio.

Alle på nær koppevaccinen var frivillige. Politikerne sikrede lovgrundlag for tvang, hvis det skulle blive nødvendigt, men muligheden blev aldrig taget i brug. Formålet med vaccinationerne var at beskytte "den opvoksende slægt" – de danske børn og befolkningens fremtid – mod udefrakommende svøber.

Udgangspunktet for vaccinationsprogrammet var altså de nationale behov. Fravalget af MFR skyldtes, at sygdommene ikke var trusler mod Danmarks børn og fremtid. Det var velovervejet, hvilket afspejles i forskelle indenfor rigsfællesskabet. Mens mæslinger var ufarlige under danske forhold – høj levestandard, tætvævet sundhedsvæsen og god adgang til medicin – var det en anden sag i Grønland. Her blev mæslingevaccination indført i 1976, fordi sygdommen var en trussel under grønlandske forhold, hvor mange levede afsides uden hurtig adgang til lægehjælp og medicin.

Mens Danmark anlagde en restriktiv kurs, skete der andre bevægelser i udlandet. WHO og UNICEF søsatte i 1970'erne en række initiativer, der skulle forbedre den globale børnesundhed. Blandt disse var udryddelsen af seks såkaldte "børnedræbere", mæslinger, difteri, polio, kopper, tuberkulose og stivkrampe. De fleste lande tilsluttede sig i det omfang, der var muligt, og det danske fravalg af mæslingevaccination blev i stigende grad en afvigelse. I 1983 kritiserede WHO Danmark for at være en usolidarisk "nettoeksportør" af mæslinger til de lande, der havde tilsluttet sig kampen. Selv om det kan diskuteres, hvor stor indflydelse WHO har haft på dansk sundhedspolitik, gav denne kritik genlyd hos sundhedsmyndigheder og læger. Var den danske kurs for restriktiv, og kunne man være bekendt ikke at bidrage til den fælles kamp mod mæslinger?

Koppevaccination af små børn i 1960. Amtslæge Trier vaccinerer små børn på Risingskolen (Fyens Stiftstidendes pressefotosamling, Odense Stadsarkiv).

Paraplyvaccination på dagsordenen

I 1983, kort efter WHO's kritik, indstillede Sundhedsstyrelsen til Indenrigsministeriet, at der skulle indføres MFR-vaccination til børn på 15 måneder og 12 år. I 1977 havde styrelsen, som nævnt, anbefalet røde hunde-vaccination af unge kvinder, men altså uden held. Først da mæslinger kom på dagsordenen som et nyt problem for myndighederne, begyndte røde hunde-dagsordenen at rykke igen. Det, at man kunne løse begge problemer med MFR-vaccinen, gjorde den attraktiv og flyttede begge sygdomme højere op på dagsordenen.

Mæslinger blev i stigende grad en udfordring for myndighederne. Ikke alene steg presset udefra, det samme skete indefra. Forældre begyndte at efterspørge mæslingevaccine til i øvrigt raske børn, ligesom læger og presse kritiserede de manglende vaccinationer. Samtidig fungerede røde hunde-strategien ikke optimalt. Der blev stadig født børn med fosterskader, og der blev foretaget "en del" uønskede aborter årligt.

MFR-vaccinen var den første i det danske børnevaccinationsprogram, som blev importeret. Før da havde Seruminstituttet produceret alle vacciner (Science Museum, London).

For at underbygge forslaget fjernede Sundhedsstyrelsen nu den skelnen mellem raske og kronisk syge børn, som hidtil havde forklaret de manglende mæslingevaccinationer.

Samtidig kunne fåresyge forebygges i samme omgang, hvis man alligevel ville vaccinere mod de to andre sygdomme. Det var attraktivt, fordi sygdommen i en del tilfælde gav langvarige fravær fra arbejde, både når mænd selv blev ramt, og når børns sygdomsforløb trak ud. Der var derfor en økonomisk gevinst at hente ved at forebygge sygdommen, når den var en del af kombinationsvaccinen.

Vaccinationer i sparetider

Sundhedsstyrelsens indstilling fra 1983 viser, at det, der hidtil havde været anset for almindelige dele af livet, nu blev problematiseret. Mæslinger blev italesat som en trussel mod alle børn. Myndighederne kunne ikke længere acceptere, at røde hunde førte aborter og fødselsskader med sig. Fåresygens belastning og mulige komplikationer var også værd at forebygge.

Dermed foreslog sundhedsmyndighederne for første gang vaccinationer mod sygdomme, som ikke var umiddelbart dødelige eller invaliderende, som f.eks. difteri og polio var. Der var sket et skred i synet på sundhed og sygdom, forebyggelse og vaccinationer. Dette skred skyldtes blandt andet, at befolkningen ikke længere ville acceptere sygelighed, som kunne forebygges, og at sygdomsbekæmpelse i stigende grad blev et globalt fænomen.

I udgangspunktet burde MFR-vaccinen være let at indføre. Både sundheds-

myndighederne og Indenrigsministeriet ønskede vaccinen indført. Borgerne pressede på, og det harmonerede med internationale forpligtelser.

Alligevel var det svært. Schlüterregeringen, som var tiltrådt i efteråret 1982, fokuserede på økonomisk genopretning, blandt andet gennem nulvækst i den offentlige sektor. Der skulle gennemføres besparelser på sundhedsområdet, og der kunne ikke afsættes penge til nye initiativer.

Siden 1970'erne er vaccinationspolitik i stigende grad blevet et fælles globalt anliggende. Her vaccineres et barn på en børneklinik i Zambia (John og Penny Hubley).

Økonomiske krumspring og analytiske nybrud

Økonomien var således en forhindring. Indenrigsministeriet forsøgte at få afsat penge på finanslovene 1984, 1985 og 1986 uden held. Et problem var, at Sundhedsstyrelsen kunne angive hvor, men ikke *hvor meget*, der kunne spares, hvis vaccinen blev indført. Derimod var udgifterne meget præcise: henholdsvis 16,6 og 45,4 mio. kr. for stat og amtskommuner over en fireårig periode.

Efter første mislykkede forsøg bestilte ministeriet en cost-benefit-analyse, som var færdig i 1984. Det var første gang en sådan blev anvendt til fremskrivninger af dansk sundhedspolitik. Med den i hånden kunne de godtgøre en samfundsøkonomisk gevinst.

Analysen viste, at udgifterne overvejende ville tilfalde staten, som skulle importere, opbevare og udlevere vaccine. Besparelserne ville tilfalde amterne, som ville spare på sygehusindlæggelser, arbejdsgivere, som ville spare på forældres fravær, og særligt forældrene, som ville spare på karensdagen – den selvbetalte første fraværsdag – og udgifter til medicin.

Sygdommenes økonomiske belastning blev set i et større perspektiv, og det legitimerede vaccinen. Gevinsten fordelte sig med ni mio. til statskassen, 51 mio. til amterne, otte mio. til kommunerne, 57 mio. til de private arbejdsgivere og hele 77 mio. til forældrene over en tyveårig periode.

Hvis samfundsøkonomi var et hele, som også indbefattede privatpersoners økonomi, var der en klar gevinst at hente. Regeringen – eller rettere Finansministeriet – så dog snarere en række kasser, der hver især skulle stemme. Dermed kunne der ikke investeres, når man førte sparepolitik, selv om det ville give besparelser andre steder.

Indenrigsministeriet forsøgte derfor med en række krumspring over de følgende år. Kunne MFR finansieres via Finansministeriets omstillingsreserve? Kunne man låne penge fra statens investeringspulje? Måske kunne udgifterne holdes ude af totalrammen, når man forhandlede finanslov? Eller kunne man reducere begravelseshjælpen?

Ingen af disse strategier lykkedes, og det endelige tryk kom andetsteds fra.

Amtsrådsforeningens rolle

Det var ikke kun Indenrigsministeriet, der havde læst cost-benefit-rapporten.

Amterne, som jo stod til en pæn besparelse, fattede interesse for sagen, og i løbet af 1985 besluttede en række amter sig for at indføre MFR. Amtsrådsforeningen støttede initiativet og opfordrede alle amter til at tilslutte sig, så man opnåede landsdækkende immunitet. Mod slutningen af året havde de fleste amter tilkendegivet opbakning. Enkelte udtrykte bekymring for en "pletvis" dækning, som kunne have uheldige konsekvenser.

Sundhedsmyndighederne var ligeledes bekymrede for en pletvis dækning. Hvis ikke tilstrækkeligt mange børn blev vaccineret, ville et antal danskere blive voksne uden at være vaccineret, men samtidig uden at blive smittet og immuniseret. Dermed risikerede flere voksne at blive smittet med alvorlige følger. Mæslinger ramte typisk voksne hårdere, og fødselsskader og sterilitet var i sagens natur problemer, der hørte voksenalderen til.

I december 1985 vedtog regeringen sin såkaldte julepakke, som bestod af en række indgreb, der skulle begrænse det offentlige og private forbrug, for at forhindre overophedning af økonomien. På grund af julepakkens sanktioner ville amternes MFR-program blive pålagt 100 % afgifter oven i udgifterne. En række amter begyndte at vakle, men ikke alle. Det øgede sundhedsmyndighedernes bekymring for ujævn dækning.

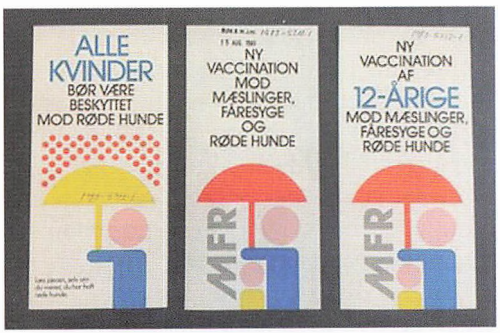

Indførslen af MFR blev fulgt af en oplysningskampagne, som skulle sikre en høj tilslutning fra begyndelsen (Anne Hagen Berg).

Radikale Venstre trumfer

Også støttepartiet Radikale Venstre ønskede MFR-vaccinationen indført. I januar 1985 spurgte partiet i folketingssalen til planerne. Året efter, i kølvandet på Amtsrådsforeningens aktiviteter, lagde de radikale pres på.

I januar 1986 orienterede de radikale indenrigsminister Britta Schall Holberg om, at folketingsgruppen ville fremsætte beslutningsforslag om at indføre MFR. På ministerens foranledning drøftede Schlüter samme dag sagen med den radikale formand, Niels Helveg Petersen, som lovede at trække forslaget tilbage.

Af uvisse årsager holdt han ikke løftet. Den 4. februar 1986 fremsatte de radikale forslaget, og det medførte, at indenrigsministeren fandt det "absolut nødvendigt, at jeg gennemfører det udvidede vaccinationsprogram nu, idet det i modsat fald vil blive gennemtrumfet af et flertal i Folketinget".

Ministeren fik sin tilladelse af regeringen, og hun udsendte en pressemeddelelse om det forestående MFR-program. Årsagen var officielt, at regeringen ikke kunne "leve med denne tvivl" om, hvorvidt alle amter ville tilslutte sig. Uofficielt spillede

det radikale pres en væsentlig rolle. Det var lykkedes støttepartiet at tvinge ministeren til at tage stilling, også offentligt.

Idet regeringen ret pludseligt gav sig på grund af det stigende pres fra alle sider, kom beslutningen, før man havde udredt finansieringen. Trods Finansministeriets årelange modstand, blev det i sidste ende statskassen, som afholdt alle udgifter.

Vaccinernes nye rolle

Den 1. januar 1987 blev MFR-vaccinen en del af det danske børnevaccinationsprogram.

En ny æra i dansk vaccinationspolitik blev indvarslet. Hidtil havde børnevacciner alene forebygget meget dødelige og invaliderende sygdomme. Med indførslen af MFR skulle vacciner også øge sundheden og begrænse den mindre alvorlige sygelighed. De kunne forbedre økonomien og styrke relationen til omverdenen. Sygdomsbekæmpelse blev et globalt fænomen.

Vaccinationer spiller en afgørende rolle, ikke alene for sundheden, men også for samfundet og sammenhængskraften. Det blev tydeligt i forhandlingerne om MFR-vaccinen gennem 1980'erne, og det genspejles i COVID-19-vaccinerne. Det kollektive ansvar for sårbare individer, beskyttelse af sundhedsvæsnet og økonomisk genopretning legitimerer massevaccination mod sygdommen, der for de fleste vil forløbe mildt.

Anne Hagen Berg er ph.d. i historie og postdoc på Dansk Center for Velfærdsstatsforskning, Syddansk Universitet.

Reklame for Sundhedsstyrelsens kampagne i 1987 (Samvirke).

Kilder

Rigsarkivet: Sundhedsstyrelsen, Statens Serum Institut, Indenrigsministeriet

Dagblade og fagblade

Litteratur

Anne Hagen Berg: *Børnesygdommenes politik. Mæslinger, fåresyge og røde hunde og indførslen af MFR-vaccination i Danmark 1987*, ph.d.-afhandling, Syddansk Universitet, Institut for Historie, 2020.

Gerda Bonderup: *En kovending. Koppevaccinationen og dens udfordring til det danske samfund omkring 1800*, Aarhus, 2001.

Kurt Jacobsen og Klaus Larsen: *Ve og velfærd. Læger, sundhed og samfund gennem 200 år*, København, 1997.

Af Niels Ulrik Kampmann Hansen

"AT BYGGE SKOLER OP"

Rytterskolerne i Gentofte, Københavns rytterdistrikt og i Danmark

Frederik IV, der var konge 1699-1730, forsøgte som den sidste konge at genvinde de tabte landsdele øst for Øresund i den "Store nordiske krig" 1700-1720. Det lykkedes som bekendt ikke, men herefter fulgte en lang fredsperiode.

Fra 1721 iværksætte kongemagten forskellige initiativer. Her kan nævnes Hans Egedes genopdagelse af Grønland, byggeriet af Fredensborg Slot og ikke mindst byggeriet af skoler. Det er dem, som vi i dag kalder for rytterskoler, men deres oprindelige benævnelse var "de kongelige skoler".

Christian V havde efter 1679 samlet ryteriet i såkaldte rytterdistrikter, og Frederik IV udvidede antallet af distrikter til i alt 12, nemlig tre i Jylland, et på Fyn og otte på Sjælland og sydhavsøerne heraf tre i Nordøstsjælland.

I perioden 1715-1720 blev rytterdistrikterne omlagt og samlet i 12 nogenlunde sammenhængende godsdistrikter. I disse blev der oprettet i alt 241 rytterskoler. Oprindelig var planen, at der skulle være 20 skoler i hvert distrikt, men helt så enkelt blev det ikke. Der fandtes skoler i forvejen, idet købstæderne havde latinskoler, men på landet herskede der en vis grad af analfabetisme – også selv om der fandtes såkaldte løbedegne, der underviste i gårdenes stuehuse.

Rytterskolerne var således et stort fremskridt, idet der kom bygninger og en fast lærer. Det var (naturligvis) ikke alle landsbyer og sogne, der blev tilgodeset, men det var en begyndelse. Den fremstormende pietismes idealer med en øget vægt på indføring i kristendommen spillede i hvert fald også ind. Rytterskolerne betegner således det første skridt frem mod de senere skolelove.

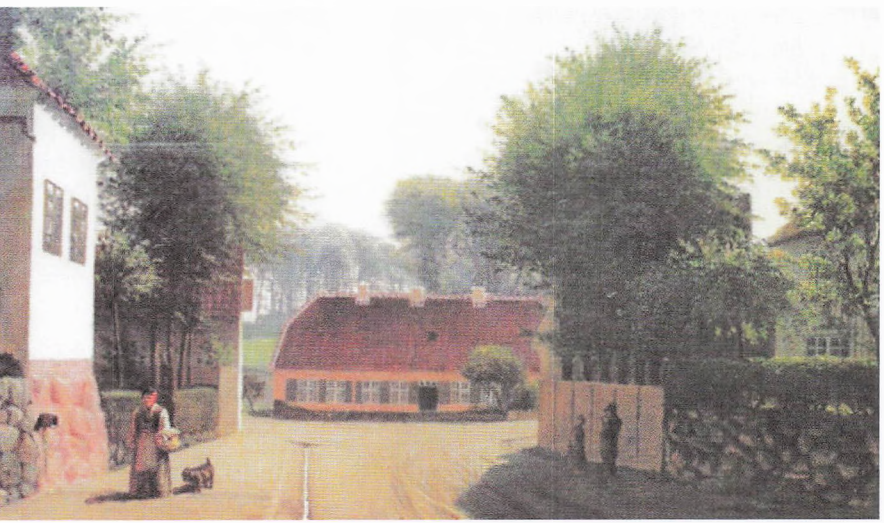

Den gamle rytterskole i Gentofte, der eksisterede fra 1721 til 1908. Oliemaleriet fra 1871 er malet af Heinrich Buntzen (1803-1892) (Øregård Museum).

De første rytterskoler

Frederik IV lod den 21. februar 1721 kundgøre, at der skulle oprettes 20 skoler i hvert af krongodsernes 12 rytterdistrikter. På kongens 50-årsfødselsdag den 11. oktober 1721 blev der taget beslutning om byggeri af grundmurede skoler, samt at der på alle skolerne skulle opsættes ensartede mindetavler. Der blev indkaldt forslag til tekst og udformning af disse.

Næst efter de romanske landsbykirker og Nyboder repræsenterer rytterskolerne Danmarks første typehusbyggeri, hvor ganske få bygherrer satte deres præg på bygningerne. Prototypen blev skolebygningen i Gentofte. I årene herefter opførtes således de 239 andre efter følgende skema:

1721: 1 skole
1722: 48 skoler
1723: 45 skoler
1724: 59 skoler
1725: 42 skoler
1726: 31 skoler og
1727: 14 skoler + 1 ekstra på Bogø.

Af materialet ses det, at de sjællandske og mønske skoler blev bygget af Laurits Eriksen fra Nivå, de lolland-falsterske skoler af C. Fritcher, de fynske skoler af den senere generaloverlandbygmester J.C. Krieger, mens de jyske skoler blev opført af Søren Sørensen.

Driften af skolerne blev betalt af rytterdistrikterne efter deres hartkorn. Selve byggeriet af hver skole kostede 550 rigsdaler, dvs. hele projektet løb op i ca. 134.000 rigsdaler, hvilket var en anseelig sum.

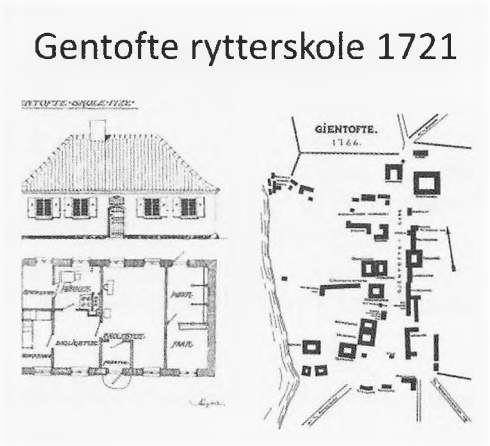

Facade og plantegning af "Gjentofte Skole" samt kort over Gentofte omkring tidspunktet for udskiftningen. Over døren ses rytterskoletavlen. Lærerboligen lå til venstre med adgang gennem skolestuen. Til højre ses stald til køer og får (Gentofte skole, 1971).

Frederik IV ønskede, at hans folk skulle uddannes til "nyttige og gudfrygtige undersåtter", og han så sit initiativ som første del af et samlet skolevæsen for hele kongeriget. Man vidste, at det var vigtigt, at skolerne fik egne bygninger. Disse var efter kirken de flotteste huse i landsbyerne. Tanken var, at skolens udseende skulle "henlede tanken på den høje bestemmelse".

Skoler i Gentofte og omegn

Prototypen på en rytterskole blev "Gjentofte Skole", der i 1721-1722 blev opført på torvet i landsbyens sydlige del, mens kirken lå i den nordlige del. Det var lidt atypisk, idet de fleste rytterskoler blev lagt nær kirken.

Da beslutningen først blev truffet, var der ikke langt til handling. I løbet af efteråret blev grundstenen nedlagt, der var rejsegilde lige efter jul, og i marts mødte de første børn frem til undervisning. Skolen blev benyttet af børnene i sognets to sto-

re landsbyer Gentofte og Vangede samt af børn fra slotsbyen omkring Jægersborg.

Skolen blev dog hurtig for lille til det voksende børnetal. Først blev stalden inddraget til skolestue, og i 1810 blev bygningen forlænget mod øst. En ny længe mod syd til andenlæreren blev opført i 1857.

Gentofte Rytterskole fungerede frem til 1906, altså knap 200 år. Bygningerne blev i to år brugt som bibliotek, hvorefter de blev revet ned i 1908, da de lå i vejen for Gentoftegade, der nu blev ført frem til Kildegårds Plads på Kongevejen (Lyngbyvejen). En ny skolebygning blev opført på en sidevej til Baunegårdsvej (Skolevej 7) med plads til en skole, hvor eleverne blev delt efter årgang og klassetrin. Rytterskolens tavle blev dog ført med til den nye skole. Tavlen blev atter flyttet i 1944 til den nyere aulaskole på Baunegårdsvej.

Tabel 1: Skolerne i Københavns Rytterdistrikt

Kommune	Skole	Opført	Udvidet	Nedlagt	Status
Gentofte	Gjentofte	1721	1810 og 1857	1906	Nedrevet 1906
Gentofte	Hvidøre	1724	1846	1871	Nedrevet 1871
Lyngby-Tårbæk	Lyngby	1722	1826, 1875 og 1882	1904	Nedrevet 1904
Gladsaxe	Gladsaxe	1722	Udat.	1904	Nedrevet 1954
København	Valby	1722	1919, 1931 og 1986	1904	Bibliotek
København	Brønshøj	1723	1923	1932	Kulturhus
Hvidovre	Hvidovre	1722	1842	1902	Museum
Furesø	Farum	1726	1778, 1804 og 1884	1924	Privatbolig
Furesø	Lille Værløse	1726	1830	1950	Nedrevet 1960
Egedal	Slagslunde	1725	Udat.	1955	Privatbolig
Egedal	Ganløse	1724	Udat.	1942	Medborgerhus
Egedal	Ledøje	1725	Udat.	1914	Privatbolig
Ballerup	Måløv	1722	1812	1920	Nedrevet 1954
Albertslund	Herstedøster	1722	1820	1914	Nedrevet 1914
Albertslund	Herstedøster	1723	Udat.	1912	Menighedshus
Glostrup	Hvissinge	1722	Ikke	1912	Brændt 1912
Brøndby	Brøndbyøster	1722	Ikke	1863	Brændt 1863
Brøndby	Brøndbyvester	1722	1825	1915	Nedrevet 1915

Sognets anden rytterskole, Hvidøre Skole, blev placeret nordøstligt i sognet på Hvidørepynten. Her gik børn fra fiskerlejerne Skovshoved, Tårbæk og fra Ordrup landsby. Skolen blev opført 1725.

I 1788 var der ikke mindre end 124 børn, der var tilmeldt skolen. Skolen blev udvidet i 1803, hvor stalden samtidigt blev lagt ind til skolestue. En yderligere forøgelse skete i 1853, hvor skolen blev udvidet mod nord med et ekstra klasseværelse og en bolig til andenlæreren.

Rytterskolen blev revet ned i 1871 og en ny skole opført i Skovshoved. På skolens jorder blev der bygget et landsted, som i en periode var ejet af kong Christian IX's døtre kejserinde Dagmar og dronning Alexandra.

Vangede Skole var ikke en rytterskole, men en såkaldt greveskole. Den blev opført på initiativ af greve Andreas Peter Bernstorff (1735-1797), der lod en simpel bygning med stråtag opføre midt på Vangede Bygade i 1786. Denne skole eksisterede i 100 år efter en udvidelse i 1850. En større skole blev opført i nærheden, og bygningen eksisterer stadigvæk og har siden fungeret som asyl, bolig, bibliotek, postkontor og kirkekontor. Siden 1975 har den været brugt af en pensionistklub.

Store dele af bygningens tagkonstruktion brændte i 1998, men den blev pietetsfuldt genopført. I stedet for en rytterskoletavle lavede man en marmortavle, der siden 1924 har været på Tjørnegårdsskolen, og som bærer teksten: "Denne skole er stiftet 1786 ved godsets uforglemmelige ejer Andreas Petrus Greve af Bernstorff og ved hans goddædige legat til nyttige indretninger på hans samtlige godser er den givet".

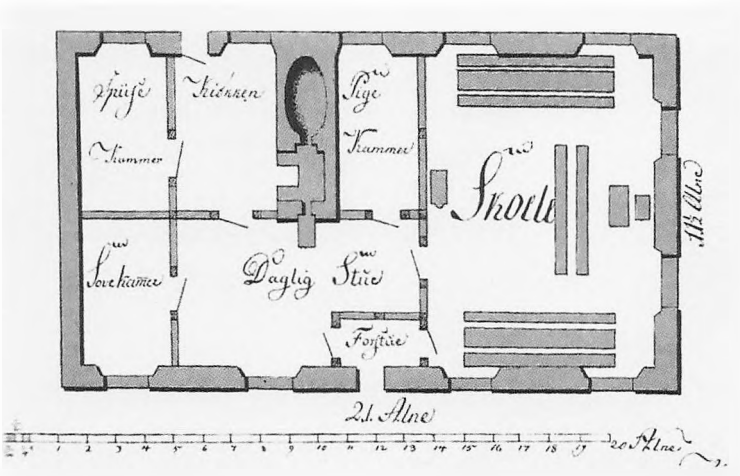

Foto af maleri af Hvidøre Skole. Der findes ingen fotografier af denne skole, der blev revet ned i 1871 (Gentofte Kommunes skolevæsen: Fra rytterskole til folkeskole. 1971).

Jægersborg Skole lå nær Jægersborg Slot. Slottet blev opført af Christian IV, da slottet fik navnet Ibstrup Slot efter en mindre udflyttertorp. Det blev omdøbt i 1671 til Jægersborg. I årene 1734-1739 blev den gulkalkede jægergård opført. Den eksisterer fortsat, mens selve slottet blev revet ned i 1761. Jægerboligerne blev til efter tegninger af Laurids de Thurah. Skolen blev oprettet i 1795 i en ledig jægerbolig på initiativ af Gentoftes provst J.H.C. Høegh. Skolen eksisterede frem til 1912 som aflastningsskole for sognets øvrige skoler. Læreren Poul Erslev underviste på skolen fra oprettelsen i 1795 til 1859, det vil sige 54 år. Han blev efterfulgt af sin søn Caspar Erslev, der dog blot fik 22 års funktionstid. Poul Erslev fik selv 12 børn, heraf blev Eduard Erslev geografiprofessor, mens barnebarnet Kristian Erslev blev professor i historie.

Førstelærer Axel Andersen og elever ved Ubberuds gamle rytterskole i 1910. Andersen ses længst til højre holde datteren Esther i hånden. Rytterskolen var fra 1720'erne og bestod til 1930 (Ubberud Lokalarkiv).

Skolerne i Københavns rytterdistrikt

I Københavns rytterdistrikt blev der oprettet i alt 19 skoler. Skolen på Bogø syd for Sjælland regnes undertiden med, så antallet af skoler kommer op på 20. Rytterdistriktet omfattede dele af det tidligere Frederiksborg Amt (Farum, Ganløse og Slagslunde) og Københavns Kommune (Valby og Brønshøj). Skolerne i den nordlige del af amtet blev tidligt nedrevet, mens skolen i Lille Værløse blev nedrevet så sent som i 1960. De endnu eksisterende skoler bruges til privatbolig, kulturcentre, museum, bibliotek og medborgerhuse. To skoler er nedbrændt, mens i alt otte er revet ned. På tabel 1 ses det, at alle skolerne i amtet på et eller andet tidspunkt er blevet udvidet. Skolerne var trods alt knap 100 m^2.

Rytterskoler i Danmark

Der blev som nævnt opført 241 skoler over en kortere årrække. Som det ses af tabel 2, er mange af dem stadigvæk bevarede. Det var solidt byggeri, der blev udført for 300 år siden. Væggene var omkring en halv meter tykke, og de har i flere tilfælde modstået brandkatastrofer. Oprindeligt var der tegltag på bygningerne, men i mange tilfælde blev det erstattet af stråtag ligesom landsbyens andre huse og gårde.

Undervisningen og lærertyperne

Hvordan foregik undervisningen så? Ja, det ved vi egentlig ikke meget om. Kilderne beretter ikke meget om, hvad der foregik i timerne. Senere tider har nævnt begrebet "indbyrdes undervisning". Mon ikke læreren har sat de lidt større børn til at undervise de mindste i bogstaver?

Børnene sad på bænke ved lange borde, og mon ikke de små sad lidt for sig, mens piger og drenge var adskilt? Meget af tiden gik med kristendomsundervisning, hvor indlæring af katekismus var en vigtig del, den førte frem til konfirmationen. Det blev anset for vigtigt at kunne læse, mens skrivning og regning blev prioriteret lavere. På nogle skoler betalte man læreren for undervisning i disse fag. Tidligere skrev man under med "ført hånd", men allerede ved udskiftningen af Gentoftes jorder kunne næsten alle bønderne skrive "med egen hånd".

Danmarks første udflytterbonde var "den lærde bonde Hans Jensen" fra Bjerregården syd for Gentofte by. Han havde en bogsamling, som imponerede samti-

den. Han førte dagbog over gårdens drift og deltog i bonitering og afgrænsning ved udskiftningen af Bernstorff Gods' tre landsbyer Gentofte, Vangede og Ordrup i 1763.

Der fandtes kun i meget begrænset omfang uddannede lærere, så til rytterskolerne måtte man få, hvad der fandtes på markedet. Det var undertiden studenter eller forhenværende soldater, som varetog undervisningen på bedste beskub. I samtiden forlangte man, at læreren skulle være: "en skikkelig og gudfrygtig student eller en verdslig person, som fører et skikkeligt levned og er oplært i den saligheds kundskab". Mon ikke læreren har udvalgt de bedste elever til at følge i hans spor? Nogle af de tidligste seminarier blev de små præstegårdsseminarier i Brøndbyvester og i Besser på Samsø. Først fra 1791 kommer der en egentlig læreruddannelse i gang i det nuværende Danmark.

Rytterskoletavlerne og deres skæbne

Helt fra begyndelsen var det klart, at der skulle opsættes ensartede tavler på hver skolebygning. I årene 1722 til 1726 blev de

Tabel 2: Rytterskolerne i hele landet

	Antal skoler	Bevarede	Privat bolig	Kirke funktion	Bibliotek	Medborgerhus	Museum	Revet ned	Brændt
København	19	9	3	2	2	1	1	7	3
Frederiksberg	18	13	11	1	0	1	0	1	4
Kronborg	19	12	11	0	0	0	1	4	3
Tryggevælde	18	8	5	1	0	1	1	6	4
Vordingborg	19	9	7	0	2	0	0	10	0
Antvorskov	20	12	8	0	3	0	1	5	3
Lolland	11	4	3	1	0	0	0	5	2
Falster	27	16	16	0	0	0	0	9	2
Fyn	20	12	10	0	2	0	0	6	2
Dronningborg	10	4	4	0	0	0	0	5	1
Skanderborg	24	13	12	1	0	0	0	11	0
Koldinghus	25	14	13	1	0	0	0	11	0
Møn og Bogø	11	8	8	0	0	0	0	3	0
I alt	241	134	111	7	9	3	4	83	24

230 mindetavler udhugget og efterhånden opsat på de færdige skoler. Ryttergodset på Lolland blev tidligt bortsolgt, således at de 10 skoler nåede at få tavler. Tavlerne var meget ensartede, men der har naturligvis sneget sig enkelte fejl ind, da man udhuggede bogstaverne, især i den latinske tekst.

Majestæten ønskede, at hans initiativ blev husket af eftertiden. Øverst ses Fredrik IV's kronede spejlmonogram. Selve tavleteksten indledes med en latinsk tekst, som børnene helt sikkert ikke har kunnet læse. Her står i oversættelse: "Denne skole og 240 andre lignende lod jeg opføre i 1721 i de distrikter, jeg har indrettet til stadighed at underholde 12 rytterskadroner. 1721".

Under denne tekst fortsættes der med alexandrinervers på dansk. Disse var skrevet af præsten i Helsinge, Jørgen Friis, og lyder:

"Halvtredsinstyve år, GUD,
har DU mig opholdet,
at sygdom, krig og pest mig intet
ondt har voldet;
Thi yder jeg min tak og breder
ud DIT Navn,

Tabel 3: Rytterskoletavler i hele landet

	Antal skoler	På skolen	På ny skole	På nye skoler	På museum	Forsvundet
København	19	7	8	4	0	0
Frederiksberg	18	8	5	3	1	1
Kronborg	19	3	13	3	0	0
Tryggevælde	18	4	7	7	0	0
Vordingborg	19	5	9	2	2	1
Antvorskov	20	7	9	3	1	0
Lolland	-	-	-	-	-	-
Falster	27	3	17	5	1	1
Fyn	20	3	8	9	0	0
Dronningborg	10	2	3	5	0	0
Skanderborg	24	5	10	8	1	0
Koldinghus	25	3	12	9	1	0
Møn og Bogø	11	4	1	3	2	1
I alt	230	54	102	61	9	4

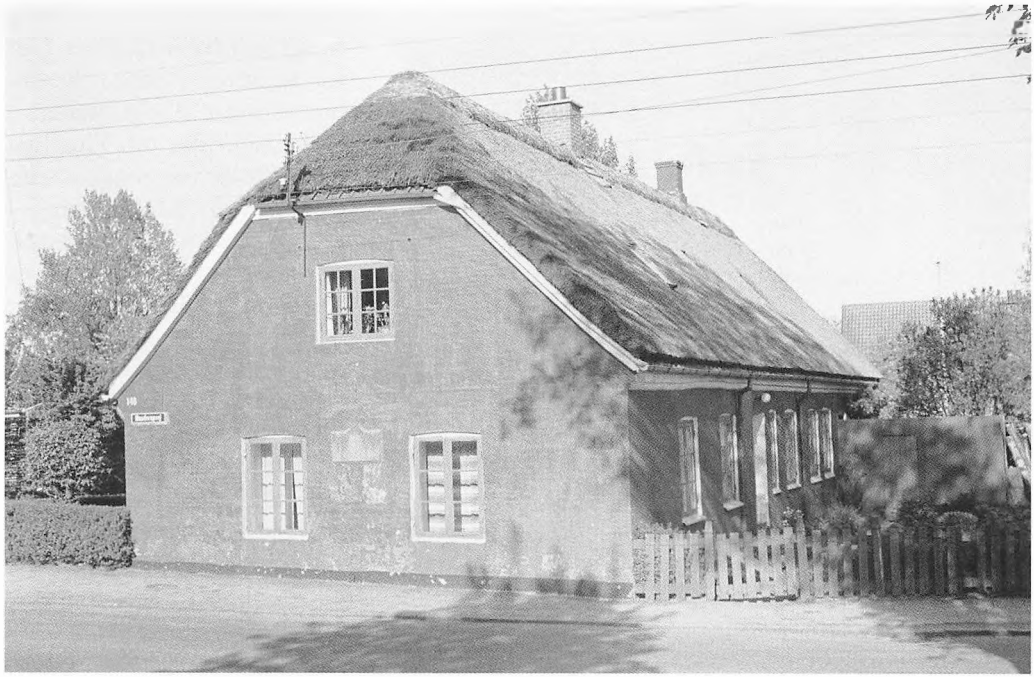

Hunderup gamle skole blev oprettet af Frederik 5. som rytterskole omkring 1720. Skolen er her fotograferet i 1957, og den er i dag privatbolig (Odense Stadsarkiv).

og bygger skoler op de fattige til gavn.
Gud, lad i dette Værk DIN nådes
fylde kende,
Lad denne min fundats bestå til
verdens ende,
Lad altid på min stol én findes
af min æt,
som mener DIG MIN GUD og DISSE
SKOLER ret.

Prinsesseskoler, prinseskoler og greveskoler

Det lå i tiden, at almuen skulle kunne læse biblen og især katekismus. Frederik IV's moder, enkedronning Charlotte Amalie (1650-1714), havde omkring 1700 oprettet skoler nær Dronninglund i Vendsyssel, ligesom hun forbedrede nogle omgangsskoler, der lå nær ved.

Dronning Louise (1667-1721), der var Frederik IV´s første hustru, oprettede en skole i Rungsted, og hans ugifte søskende prins Carl (1680-1729) og prinsesse Sofie Hedevig ((1677-1735) oprettede skoler på Stevns, nær Vemmetofte, i Jægerspris og nær Frederiksdal. Fredrik IV lod endvidere to skoler opføre i Esrom og nær Hillerød, men disse var uden tavler og uden for programmet, men de var i næsten samme stil med skolestue og lærerbolig under samme tag.

Grev Carl Adolf von Plessen (1678-1758) oprettede 16 skoler i bindingsværk

Foto af rytterskoletavlen på Sanderum Rytterskole ved Odense. Tavlen er taget med til den nuværende Sanderumskole, hvor den hænger i aulaen (Odense Stadsarkiv).

på Sydvestsjælland, overkrigssekretær Christian Carl Gabel oprettede et mindre antal skoler nær Bjæverskov, grev Christian Danneskjold-Samsøe (1702-1728) oprettede fem skoler på Samsø, Grev Ulrik Adolf Holstein (1664-1732) oprettede syv skoler nær ved sit gods på Sydvestsjælland, grev Christian Skeel (1695-1731) oprettede 18 skoler omkring Fussingø, Baron Frederik Adeler (1700-1766) oprettede ni skoler i Odsherred, det er de såkaldte "kongeskoler". Tidligere er omtalt A.P. Bernstorffs initiativ.

Mange af disse skoler fik bygninger, der lignede rytterskolerne, men de var ikke så solidt opført, så meget få af dem eksisterer i vore dage og ingen i Københavns amt. Disse skoler fik (naturligvis) heller ikke nogen rytterskoletavle.

Rytterskolerne i vor tid

Der eksisterer mange af de egentlige rytterskoler i vore dage. De fleste var i brug i flere hundrede år, og en enkelt skole blev brugt helt frem til 1969. Det var Spentrup rytterskole, der blev afløst af Blicherskolen.

Haldagerlille og Tjustrup rytterskoler var begge i brug frem til 1961, hvor de fungerede som forskoler. De fleste rytterskoler bruges i vore dage som boliger, hvor ejerne plejer disse gamle huse med respekt for fortiden.

Selv om Frederik IV´s rytterskoler blot dækkede en mindre del af Danmark, så tjente de som model for de senere skolebyggerier og skoletanker helt frem til 1814. De virkede som et eksempel for fremsynede folk, der blev præget af oplysningstidens tankegods.

Lektor Niels Ulrik Kampmann Hansen er bestyrelsesmedlem af Gentofte Lokalhistoriske Forening

Litteratur

Gjentofte og Hvidøre Kongelige Skoler. 1721-1921. 1921.

Sigv. Elkier-Pedersen: *Bogen om Rytterskoletavlerne.* 1971.

Gentofte Kommunes skolevæsen: *Fra rytterskole til folkeskole.* 1971.

Gentofte Skole 1721 – 11. oktober – 1971. 1971.

Charlotte Appel og Morten Fink-Jensen (red.): *Dansk Skolehistorie,* Bd. 1. *Da læreren holdt skole. Tiden før 1780.* 2013.

"LIDENSKABEN ER EN ALT FOR OPHIDSET TILSTAND..."

Af Nana Bokelund Kroon Andersen

En undersøgelse af kvindens seksualitet udtrykt i ægteskabsmanualer

Uanset hvorvidt lidenskaben var en ophidset tilstand eller ej, så var befolkningen sidst i 1800-tallet meget optaget af emnet. Sædelighedsfejden fejede hen over landet, og satte mandens og kvindens lyster under lup.

Men allerede før sædelighedsfejden brød ud i 1880'erne, havde lidenskab og seksualitet været et yndet debatemne. Det var ikke svært at afskrive udenomsægteskabelige eskapader som forkastelige, men i et lovformeligt ægteskab var sex en naturlig del og en nødvendighed for at fuldende "tosomheden": at skabe kernefamilien med mor, far og børn.

Derfor var det nødvendigt at fastslå, hvordan den seksuelle relation kunne og skulle udformes indenfor ægteskabet, og informationer herom kunne borgerskabet søge i såkaldte ægteskabsmanualer. En genre, hvis begyndelse var som adfærdsmanualer, der strakte sig helt tilbage til 1400-tallet[1], og som i 1800-tallet eksploderede i rådgivning om ægteskab. Der var stor efterspørgsel på råd.

Ægteskabet havde gennemgået en betydelig forandring og var sidst i 1800-tallet i højere grad forankret i kærlighed end i økonomiske og politiske henseender. Denne forandring gjorde sig primært gældende inden for borgerskabet, som var målgruppen for tidens ægteskabsmanualer. Det betød dog ikke, at økonomiske aspekter var underordnet i valget af partner. Det betød derimod, at den gensidige og gengældte kærlighed havde højeste prioritet. Der skulle skabes et perfekt match – sjæleligt og kropsligt – og dette match skulle forenes i ægteskabet. Når ægteskabet var lovformeligt, skulle de elskende få det lovende ægteskab til at lykkes – indtil døden dem skiller – og det blev åbenlyst, at seksualiteten havde en stor rolle at spille i ægteskabet.

1 + 1 = 2?

"Derfor skal en mand forlade sin far og mor og binde sig til sin hustru, og de to skal blive ét kød. Derfor er de ikke længere to, men ét kød."[2]

Sådan står der i Markusevangeliet og ideen om at finde en sjælefrænde, én man kunne blive ét med, synes at stamme herfra. Netop dét at forene sig er kernen i ægteskabet, men denne forestilling frembragte visse problemer for 1800-tals mennesket. For at kunne blive til ét kød måtte komponenterne være ens – af sam-

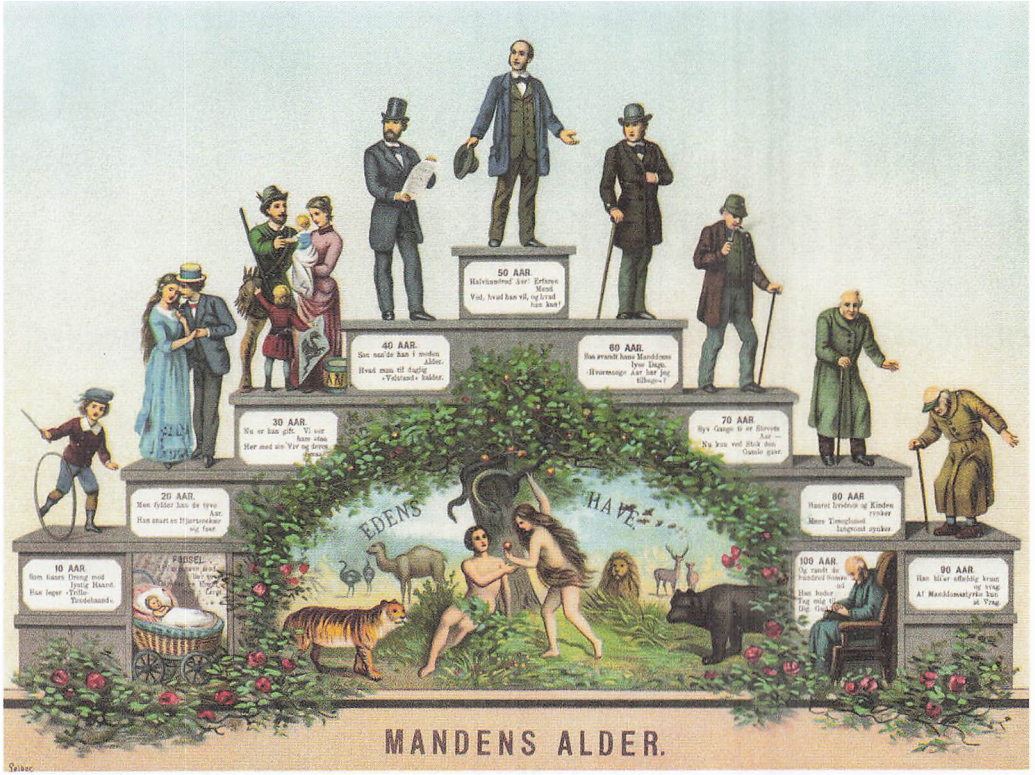

Mandens alder demonstrerer 1800-tallets opfattelse af de 50 år som mandens sande højdepunkt (Nationalmuseet).

me råstof og sammensmeltelige. Men på ét afgørende punkt afveg kønnene markant fra hinanden i datidens opfattelse: de seksuelle lyster og drifter.

Det 19. århundredes kønsopfattelse var i høj grad præget af kristendommen, men en ny aktør, videnskaben, fulgte trop. Kønnene var ikke kun skabt forskellige i Guds billede, men videnskaben cementerede også forskellige i mandens og kvindens anatomi. Manden og kvinden blev henvist til hver deres sfære, og de blev defineret ud fra forestillingen om, at de var modsætninger – både anatomisk og psykisk. En opfattelse, der var bred tilslutning til. Kvindens medfødte blyhed[3] afholdt hende fra at have seksuelle behov, manden havde derimod et højt seksuelt behov funderet i sit køn, hvorfor han måtte have afløb for sine drifter.[4]

Blandt dem, der stod for det synspunkt, var "manualskriveren" Fanny Tuxen. Hun var gift og havde allerede fejret sit sølvbryllup, da hun udgav sin bog. Tuxen var fortaler for en orden, hvor kvinden var sin mand underdanig i alle livets aspekter. En orden, der ifølge hende, var forankret i kønnenes forskellighed, og som var naturlig og medfødt.[5] Seksuelt samvær blev koblet sammen med reproduktionen, og kvinden dyrkede sex for at kunne hellige sig moderskabet.[6] Tuxen anså kvindelighed som betinget af renhed og uskyldighed både udvortes og indvortes, og målet

med hendes manual var at rådgive manden om ikke at presse den unge kvinde i ægteskabets lyksalighed:

"De færreste unge kvinder er ved deres forlovelse så udviklede, at de ejer forståelsen af det tab, de lider, eller har moralsk kraft nok til at modstå den tvang, der udøves mod dem [...]."[7]

Mandens frembrusende karakter kunne skade den unge hustru, da hendes tilbageholdenhed skyldtes hendes natur og ikke manglende kærlighed.[8] Tuxen advokerede derfor for, at manden måtte omfavne kvindens uskyldige natur og ikke anse deres væsensforskellighed som et udtryk for manglende kærlighed, men derimod som noget ædelt og særligt, noget manden kunne nyde godt af:

"Thi netop gennem sin kvindelighed, denne rene, kyske egenskab, vil hendes mest velsignede indflydelse på dig gøre sig gældende."[9]

Kvindens rene uskyld

I stedet for at fastholde og tvinge kvinden til at udvise sin kærlighed i overensstemmelse med den måde, manden udviser sin kærlighed, mente Tuxen, at manden hellere skulle anerkende deres forskellighed i udtrykt kærlighed og lade sig påvirke positivt heraf.

Kvindens rene og uskyldige væsen blev ophøjet til idealet, som med fordel for ægteskabets lyksalighed smittede af på mandens frembrusende væsen. 1 + 1 bliver til 2, men det var to forskellige et-taller, som mødes for at danne to-tallet, og det var styrken i ægteskabet.

En anden manualskriver, Clara Ebbesen, var akkurat som Tuxen en gift kvinde, endda af flere omgange, og hun gjorde det klart for sine læsere, at hendes målgruppe var yderst indskrænket: "Thi jeg skriver naturligvis kun for sædelige piger, hvem det ikke er om at gøre, for enhver pris, at komme i letfærdige eller kortvarige forbindelser med ubekendte herrer, der blot for morskabs skyld [...]."[10]

Disse "letfærdige" og "kortvarige" forbindelser henviste til seksuelle relationer, og Ebbesen fremhævede, at hendes råd måtte anses for at være tabt på sådan en pige. Sædelighed var en essentiel egenskab hos kvinden. Hun skulle fremstå uskyldig og blev opfordret til at virke uforstående over for seksuelle tilnærmelser fra mændene.[11] Ebbesen omtalte ikke eksplicit seksuelt samvær, eller hvordan det blev dyrket indenfor ægteskabet i sin manual. Hendes fokus lå på rådgivning om, hvordan kvinden kunne tiltrække sig en mand.

På det punkt adskilte Ebbesen sig fra Tuxen, som hun ellers delte mange synspunkter med. Tuxen beskæftigede sig med kvinden som åndeligt væsen og benyttede sin spalteplads til at opfordre manden til at værne om den forskellighed, der var mellem manden og kvinden, og ikke forsøge at assimilere hende i ægteskabets navn.

Ebbesens fokus var derimod præget af tidens nyere syn på ægteskabet. Hun rådgav om, hvordan kvinden skal forskønne og fremelske en naturlig skønhed i sig selv

– og som belønning finde sig en mand og indgå i ægteskab.[12]

I Ebbesens optik var det den naturlige udvendige skønhed – medfødt eller skabt gennem kunstige virkemidler – der sikrede kvinden en ægtemand, men det skete også ved, at kvinden skruede ned for enhver "ukvindelig egenskab" såsom intelligens, udøvelse af sport, overdreven snaksaglighed, læsning af ophidsende litteratur m.m.[13]

Ægteskabsbilleder igennem årene af Carl Brandt og frue. I alt otte små runde portrætter monteret på tegning af træ, ca. 1908 (Odense Bys Museer).

Nøgleordet hos både Ebbesen og Tuxen var i høj grad uskyldighed.[14] Og netop uskyldighed var svær at forene med seksualitet. Den naturlige, attråværdige kvinde var og blev uden rå seksuelle drifter. Den ideelle kvinde dyrkede ikke sex for nydelsens skyld, men dyrkede den i håb om "moderskabet". En stærk kontrast til mandens lystbetonede seksuelle drifter. Kvinden dyrkede sex for at blive mor, mens manden gjorde det for at få stillet sine lyster.[15] Et faktum, der blev tilskrevet kønnenes forskellige naturer.

Mådehold med sex

De seksual- og kvindeidealer, der optrådte hos Ebbesen og Tuxens stod ikke alene. Der var også andre holdninger – nogle mere kontroversielle end andre.

Lægen Rudolph Fernau udgav allerede i 1857 en ægteskabsmanual, hvori han berørte ægteskabets facetter, herunder det intime forhold i ægteskabet. I kraft af sin profession som læge talte Fernau ind i en medicinsk forståelse, hvor fokus ofte var på at beskrive legemsdele nøgternt og uden konnotationer. Således blev også de kvindelige kønsorganer i tråd med tidsånden benævnt i forbindelse med hendes vigtigste rolle altså som mor. De ydre dele af kønsorganerne betegnede han derfor som Moderskeden, mens livmoderen og æggelederne blev betegnet som henholdsvis Moderen og Modertrompeterne, hvorimod æggestokkene blev tildelt samme navn som i dag.[16]

Når Fernau betegner størstedelen af det kvindelige kønsorgan med præfikset moder-, fjernes enhver association med sek-

suelt samvær for nydelsens skyld, og de kvindelige kønsorganer har derfor udelukkende én funktion, nemlig at skabe liv. Kvindens rolle i den seksuelle relation blev kædet sammen med evnen til at føde og producere børn. Derfor måtte hendes nydelse i samlejet tilskrives ønsket om at undfange og ikke alene baseres på hendes fysiske nydelse herved.[17]

Fernau fremstillede den kærlighed og lyst, som manden og kvinden besad, som værende forskellig, og dog lå et fælles ønske i den seksuelle relation, nemlig at skabe et nyt liv. Men Fernau var meget bevidst om de forskellige ønsker, der udsprang fra dette grundønske:

"[...] den os af naturen indplantede drift til at forplante vor slægt. At jeg her taler om to køns kærlighed, behøver jeg vel ikke at erindre; den ytrer sig så stærkt, at den kun bliver overtrumfet af moderkærligheden."[18]

Bryllupsbillede af træskofabrikant H.P. Hansen og Thea Jørgensen, ca. 1900 (Odense Stadsarkiv).

Som Fernau beskrev, så trumfer moderkærligheden alt andet. Kvinden har derfor udelukkende intim relation med sin mand, fordi ønsket om at blive moder trumfer enhver anden følelse, der kunne opstå i hendes sind. Hvorvidt mandens trang til at føre slægten videre også trumfede hans seksuelle drifter, nævner Fernau ikke.

Når Fernau omtalte den seksuelle relation i ægteskabet, så var det ikke som seksuelt samvær, men derimod som "forplantning" og "avleforretningen".[19] Ved at fremhæve produktet af en intim relation mellem ægtefolk blev det "ufarligt" for manualskriveren at beskæftige sig med det seksuelle aspekt af ægteskabet. Men Fernau kom ligeledes med en formaning. Selv om sex var en naturlig del af ægteskabet, når den blev dyrket i reproduktionens navn, så kunne den i høj grad også misbruges:

"Udartet vellyst, det vil sige, misbrug af kønsnydelsen, er en evig kilde til elendighed. Derved blive det menneskelige legemes naturlige kræfter ødelagte, og alle de til livet yderst nødvendige safter tilintetgjorte."[20]

Afholdenhed var ikke vejen frem, men en overdreven brug af sex kunne have fatale

Mor og spædbarn i 1908. I 1800-tallet blev kvinden gerne kædet sammen med moderrollen, og eksperter anbefalede, at kvinden selv ammede sit barn. Tidligere var det udbredt, at velstillede familier ansatte en amme. Fotograf Jacobsens hustru Karen Augusta Christiane ammer sønnen Knud (G.P. Jacobsen fot., Odense Stadsarkiv).

konsekvenser for individets fysiske sundhed.

Temaet for Fernaus manual endte med nøgleordet "mådehold". Han gjorde det klart ud fra sin lægefaglige baggrund, at både for lidt og for meget sex var skadeligt for begge køn, da sex ledte til reproduktion, og for at avle sunde børn måtte forældrene selv besidde legemlig sundhed.

Sex er sundt

Netop legemlig sundhed var helt essentiel for sundhedsapostlen og gymnastikpædagogen J. P. Müller. Han talte for, at ingen skulle lægge bånd på deres trang til seksuel tilfredsstillelse, hvorfor han proklamerede, at sex – uagtet hvilket køn – var sundt og livsnødvendigt.

Müller udgav sine tanker omkring en ny kønsmoral i 1908 på trods af, at disse tanker var ganske kontroversielle i samtiden. J.P. Müller opfordrede ikke til mådehold, men han pointerede, at så længe nydelsen var af altruistisk [opofrende] karakter, kunne den betragtes som sundhedsbevarende, hvorimod hvis den blev jaget af egoistiske grunde, var den kun med til at forpurre legemet.[21]

Müller argumenterede for, at samlejet var med til at forbedre ens sundhed, og at det kunne være skadeligt at være afholdende, selv om man ikke havde indgået ægteskab:

"Altså kan det netop blive en frygtelig synd at leve kønsafholdende i hele sin ungdomstid, ikke alene fordi man derved ødelægger sin egen sundhed og livslyst [...]".[22]

Stik imod de andre manualskrivere præsenteret, talte J.P. Müller varmt for, at sex også kunne dyrkes og nydes før ægteskabet. En kontroversiel holdning i begyndelsen af 1900-tallet, og et synspunkt han måske stod temmelig alene med. Han udfordrede i hvert fald tidens kønsnorm, som krævede nul seksuelt samvær før ægteskabet.

Müller anså det hverken som usædeligt eller skadeligt at dyrke sex før ægteskabet – og ej eller i ægteskabet. Tværtimod kunne den uselviske og altruistiske orgasme

have en positiv og sund påvirkning på individet. Han opfattede også den kvindelige orgasme for langt vigtigere at opnå end den mandlige orgasme, hvilket han begrundede med en antagelse om, at afholdenhed hos kvinden gav hende mandlige kønstræk, herunder skæg, en hård karakter og et mandigt udseende! Müller citerede lægen dr. Nystrøm for at have gjort opmærksom på disse forandringer.[23]

Derfor var det vigtigt, at kvinden blev seksuelt stimuleret, og det var mandens opgave at sørge for, at det skete: "mandens allervigtigste formål [...] at tilfredsstille kvinden fuldt ud, hvorfor det er hans helligste elskovspligt ikke at standse akten, før dette er sket."[24]

Hvordan manden opfyldte elskovspligten, var Müller også meget eksplicit omkring:

"Næsten hele kvindens lystfølelse er koncentreret i den ganske lille klitoris, der befinder sig foroven og temmelig yderlig i vagina. Det er en højst mærkelig ordning af naturen, at kvindens lyse humør og lykkelige sindsstemning, hendes gode appetit og regelmæssige stofskifte, ja hele hendes velfærd, kan være afhængig af denne ene nerve, der ender her."[25]

Hos Müller var kvindens nydelse og seksualitet ingenlunde kædet sammen med hendes evne til reproduktion, men er derimod løsrevet herfra. Hele hendes ydre sundhed og indre sundhed var betinget af hendes seksuelle nydelse, og det blev mandens opgave at sikre hendes velvære.

Lærer Johannes Theodor Mathorne (1829-1894) og Hansine Cathrine Mathorne (1835-1913) fotograferet i 1866. På billedet sidder parret ved et sybord – han med en bog i hånden, mens hun vistnok sidder med et broderi. Parret var på det tidspunkt henholdsvis 37 og 31 år gamle efter ét års ægteskab – som der står på billedet (Odense Stadsarkiv).

Indblik i forholdet sex og køn

Fernau og Müller var ikke komplet uenige, men skriver i hver sin tid, hvorfor mådehold fyldte mere hos Fernau, og ikke var eksisterende hos Müller, der også repræsenterer en noget kontroversiel holdning. Men ikke desto mindre var det den holdning, som vandt genklang længere oppe i 1900-tallet, mens f.eks. Tuxens religiøse kønsopfattelse tabte tilhængere. Omvendt kan både Tuxens og Ebbesens forståelse af kvindelig naturlighed som idealet, spores helt op til vores moderne skønhedsopfattelse.

Det 19. og 20. århundredes ægteskabsmanualer giver et særligt indblik i de mange forståelser af sex og køn, som herskede og beviser, at en entydig holdning ikke forelå. Der var derimod mere progressive holdninger, som advokerede for det sundhedsskabende ved seksuelt samvær, en holdning, som også hersker i dag.

Nana Bokelund Kroon Andersen
er cand.mag. i historie og dansk

Noter

1. Melody, M. E. & Linda M. Peterson. *Teaching America about Sex*: New York, 1999, s. 1.
2. Markusevangeliet, 10:7-9.
3. Tuxen, Fanny. "En Bøn til Brudgommen fra en Sølvbrud" i *Til Bruden fra en Sølvbrud*. København, 1883, s. 112.
4. Rosenbeck, Bente. *Kvindekøn: den moderne kvindeligheds historie 1880-1980*. København, 1990, s. 96.
5. Tuxen, 105.
6. Rosenbeck, s. 96.
7. Tuxen, s. 104.
8. Ibid, s. 103.
9. Tuxen, s. 105.
10. Ebbesen, Clara. *Hvorledes man bliver gift godt og hurtigt?* København, 1889, s. 51.
11. Ibid, s. 67.
12. Ibid, s. 1.
13. Ibid, s. 9.
14. Tuxen, 120 og Ebbesen, s. 67.
15. Rosenbeck, s. 96.
16. Fernau, s. 8.
17. Rosenbeck, s. 79.
18. Fernau, s. 10
19. Ibid.
20. Ibid, s. 11.
21. Müller, J.P. Kønsmoral og Livslykke, København, 1908, s. 274.
22. Ibid, s. 157.
23. Ibid, s. 196.
24. Ibid, s. 202.
25. Ibid, s. 257.

VEJKORTENE I RIGSARKIVET

Af Jørgen Mikkelsen

En vigtig kilde for lokalhistorikere

I 1991 udgav arkivar Jørgen Nybo Rasmussen en vejledning til Rigsarkivets og landsarkivernes samlinger af kort og tegninger, og han vurderede da, at Rigsarkivet lå inde med ca. 85.000 eksemplarer, mens de fire landsarkiver til sammen havde 14.500-16.500.[1] Disse tal er uden tvivl vokset meget siden da.

Langt de fleste af kortene og tegningerne eksisterer stadig "kun" i fysisk udgave, men i de senere år har Rigsarkivet indscannet en del af dem, og de bliver lidt efter lidt lagt på nettet, så man kan tilgå dem via Rigsarkivets database Daisy og Arkivalieronline. En af de samlinger, som indtager en central rolle i digitaliseringsarbejdet, er de såkaldte vejkort – de ca. 3.000 kort og tegninger, der blev til i forbindelse med anlæggelsen af de store landeveje fra 1764 til 1860'erne.

Landboreformtidens ambitiøse vejprojekter

Baggrunden for den stærke udbygning af det danske vejnet i denne periode var en kongelig resolution fra 1761, der indeholdt en principbeslutning om at anlægge hovedveje "i alle landets provinser", da dette både kunne fremme agerdyrkningen, handelen og "den indre samfærdsel" og tjene til "bekvemmelighed for de rejsende". Man kan betragte resolutionen som et tidligt element i de mange landboreformer og andre tiltag til modernisering af den danske økonomi, som landet oplevede i anden halvdel af 1700-tallet.

Anlægsarbejdet tog udgangspunkt i hovedstaden, idet der først blev bygget veje fra København til Fredensborg (1764-1775) og Roskilde (1770-1776) og dernæst, fra 1779 til 1792, etableret veje fra København til Dragør og Køge og på strækningerne Usserød-Helsingør, Roskilde-Korsør og Roskilde-Kalundborg. Sidstnævnte blev dog først færdiggjort i 1820. Projekteringen af Køge-Vordingborg-vejen og flere vestdanske veje var også godt i gang før 1800, og på Fyn blev anlægsarbejdet påbegyndt i 1794, men krigsårene 1807-1814 og den efterfølgende økonomiske krise ca. 1818-1828 satte alt vejarbejde på vågeblus.

I midten af 1830'erne var man dog helt færdig med Vordingborgvejen og de store veje på Lolland, Falster og Fyn. Derimod begyndte de jyske anlægsarbejder først for alvor i 1831. Man blev stort set færdig med den østjyske hovedlandevej i 1840'erne, mens arbejdet med de midt- og vestjyske veje blev gennemført i 1850'erne.[2]

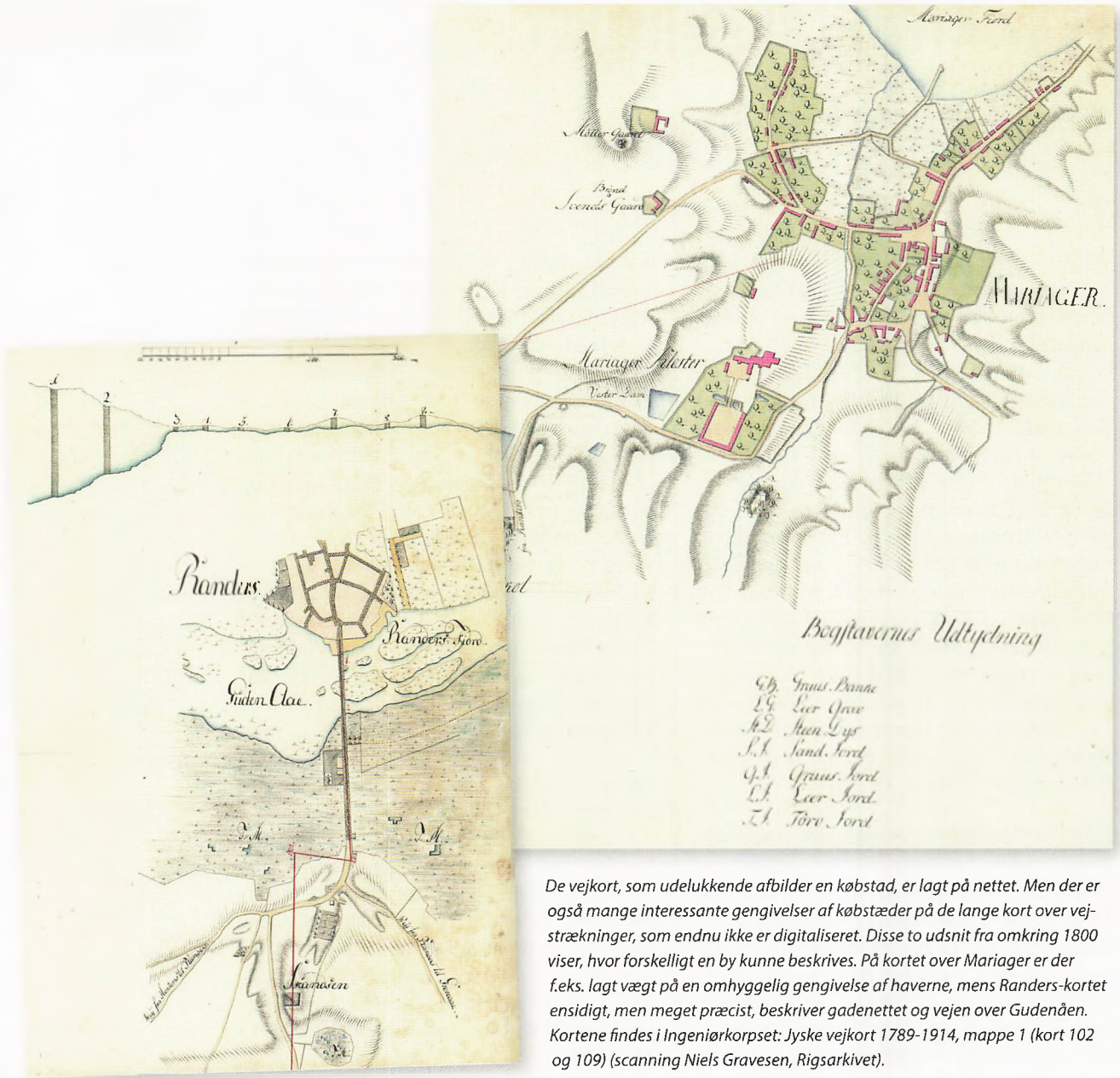

De vejkort, som udelukkende afbilder en købstad, er lagt på nettet. Men der er også mange interessante gengivelser af købstæder på de lange kort over vejstrækninger, som endnu ikke er digitaliseret. Disse to udsnit fra omkring 1800 viser, hvor forskelligt en by kunne beskrives. På kortet over Mariager er der f.eks. lagt vægt på en omhyggelig gengivelse af haverne, mens Randers-kortet ensidigt, men meget præcist, beskriver gadenettet og vejen over Gudenåen. Kortene findes i Ingeniørkorpset: Jyske vejkort 1789-1914, mappe 1 (kort 102 og 109) (scanning Niels Gravesen, Rigsarkivet).

De nye hovedveje adskilte sig markant fra de gamle veje. For det første tilstræbte man at etablere snorlige veje mellem de enkelte købstæder, også selv om dette nogle steder gjorde det nødvendigt at fylde vådområder med grus og sten. De gamle veje var derimod kendetegnet ved, at de snoede sig mellem marker, kær og skove, og at de passerede gennem alle landsbyer i området. For det andet gjorde man brug af den såkaldte chaussé-teknik ved etableringen af de nye veje. Den var opfundet af romere, men videreudviklet af franskmænd i forbindelse med anlæggelsen af det franske hovedvejsnet i 1600-1700-tallet. Det var da også tre franske vejingeniører, der fik hovedansvaret for anlæggelsen af de første danske hovedveje. Den teknik, de indførte i Danmark, kan i grove træk beskrives således: Midt på vejen udgravede man i en bredde på 5-5½ meter en grøft (vejkasse), hvor der nederst blev lagt en del store sten (paksten). De blev dækket af ler, og oven på blev der anbragt 1-2 lag med mindre sten (håndsten). Herefter fyldte man op med grus, og det hele blev afstivet med kantsten. På hver side af denne "befæstede" inderste del af vejen blev der lagt et tykt lag grus. Det "befæstede" område var beregnet til hestevogne, mens ridende og gående trafik blev henvist til grusvejen ved siden af.[3]

I 1700-tallet var det almindelig praksis at lade hoveripligtige bønder stå for vedligeholdelse af veje som en del af deres hovarbejde. Det stod imidlertid allerede fra 1760'erne klart for myndighederne, at det også var nødvendigt at skaffe masser af anden arbejdskraft, hvis de ambitiøse projekter skulle realiseres inden for en rimelig tidshorisont. Da Danmark havde en relativt stor hær, blev det da besluttet at lade soldater udføre alt arbejdet med at lægge paksten, skærver og grus m.m., mens bønderne fik til opgave at udgrave sten og grus og køre materialerne hen til de steder, som de fik tilsagt, og i nogle tilfælde blev de også sat til at grave grøfter og etablere vejkasser. I praksis blev disse opgaver fordelt på de enkelte godser og landsbyer, så hver landsby typisk fik tildelt et bestemt stykke vej, der skulle forsynes med sten og grus.

Vejkortenes funktion og indhold

Da anlægsarbejderne var så krævende, var det nødvendigt at foretage grundige sonderinger i landskabet forud for hvert vejprojekt og at indtegne iagttagelserne på kort, hvor også det (eller de mulige) fremtidige vejforløb blev indført. Disse kort fungerede som bilag, når den centrale vejadministration forelagde kongen en indstilling om det præcise forløb af en ny landevej, og kortene spillede naturligvis også en helt central rolle under udførelsen af anlægsopgaverne.

I Rigsarkivets samling af vejkort kan en stor del af kortene fra før 1775 tilskrives Jean Marmillod – den franske vejingeniør der havde hovedansvaret for anlæggelsen af de to første hovedveje.[4] De senere kort blev alle tegnet af matematisk uddannede officerer, og de fulgte en instruks fra 1778, som gav nøje forskrifter om kortenes indhold. Så selv om der er forskel på tegnernes omhu, indeholder kortene generelt mange oplysninger om gårde og huse i og uden for landsbyerne samt skove, heder og møller

m.v. Kortene kan derfor give et billede af forholdene før udskiftningen. Det er også værd at bemærke, at kortene, der i mange tilfælde har en længde på 3-4 meter, generelt har medtaget terrænet ca. 1 km på hver side af en vej, og i tilfælde af, at der var tvivl om den kommende vejføring, kunne et endnu større område blive kortlagt.

Men det mest interessante er måske, at samlingen ikke blot indeholder kort over de strækninger, hvor der skulle anlægges en chaussé, men også over andre veje der forbandt to købstæder. Ja, faktisk blev næsten alle store og mellemstore veje, der eksisterede i Danmark med undtagelse af hertugdømmerne, kortlagt i tiden op til 1807.[5] Det samme gælder et stort antal købstæder, hvor gadeforløb, torve og haver m.m. ofte er gengivet med en forbavsende præcision. Forklaringen på denne kortlægningsiver er at finde i forordningen af 13. december 1793, der som den første egentlige danske vejlov gav en lang række retningslinjer for forvaltningen af de danske veje. Her lyder det således i kapitel 1: "Når herefter de mindre landevejes gang fra købstad til købstad ligeledes er bestemt, skulle samtlige, såvel hoved- som mindre landeveje, med kæde opmåles, karteres og nivelleres".

Kortlægningen af vejene ophørte ved krigsudbruddet i 1807, da mange af de involverede officerer blev overført til andre opgaver, men det store projekt med at registrere og tegne danske vejforløb var da også næsten afsluttet. De vejkort, som blev tegnet senere i 1800-tallet, har generelt en langt mindre kildeværdi end de ældre kort, da de kun medtager en meget lille del af vejenes omgivelser.

Arkivskabere og arkivserier

Som så mange andre forvaltningsgrene har vejvæsenet sorteret under mange forskellige myndigheder.[6] Således havde ikke færre end syv kommissioner eller andre administrative organer ansvaret for vejudbygningen mellem 1763 og 1778, og da flere af dem kun var i funktion 1-2 år, har de generelt kun efterladt sig ganske små arkiver vedrørende vejforhold.[7] Generalvejkommissionen, der blev dannet i 1778, fik derimod en levetid på 30 år, og efterfølgeren, Vejkontoret i Rentekammeret, bestod helt frem til kollegiestyrets ophør i 1848.

Generalvejkommissionen er blevet beskrevet som "det første virkeligt effektive administrative styringsorgan" inden for vejvæsenet,[8] og kommissionen blev da også forsynet med vidtgående beføjelser til både at projektere og planlægge nye veje og til at udarbejde en samlet vejlovgivning. C.D. Reventlow, der er kendt som en af reformtidens mest indflydelsesrige aktører, trådte ind i Generalvejkommissionen i 1785, og han var hovedmanden bag forordningen fra 1793.

I det omfattende arkiv, som kommissionen efterlod sig, kan man finde to pakker med forarbejder til denne lovgivning. Derudover omfatter arkivet blandt andet to bind med forestillingsprotokoller (med kommissionens indstillinger til kongen og hans resolutioner), kopibøger og journaler (i begge tilfælde med registre), flere pakker med tabeller og lister vedr. bomforpagtning m.v. samt ikke færre end 125 pakker med journalsager, hvor man kan følge de enkelte anlægsprojekter på tæt hold.

Alle de nævnte arkivalier er medtaget i Rigsarkivets registratur fra 1964 over Rentekammerets arkivalier, da kommissionen traditionelt er blevet opfattet som et organ med tilknytning til denne myndighed.[9] Registraturen indeholder til gengæld ikke de mange vejkort, som blev til under kommissionens ledelse. Det skyldes, at de fleste af kortene forblev hos de centrale vejmyndigheder helt frem til 1976, hvor Vejdirektoratet afleverede dem til Rigsarkivet. Denne kortsamling omtales derfor ofte som Vejdirektoratets kort, men i Daisy er arkivserien korrekt registreret som "Kort og tegninger" med Generalvejkommissionen som arkivskaber.[10]

Overvejinspektør-embedet, der blev oprettet til Marmillod i 1765, er dog registreret som "med-arkivskaber" til denne arkivserie, og det samme gælder efterfølgeren, Overvejinspektoratet, der havde det overordnede ansvar for de danske veje i perioden 1868-1949.

En del af kortene over mindre veje i Øst-, Midt- og Nordjylland er imidlertid på et tidligere tidspunkt blevet afleveret af Ingeniørkorpset, og Rigsarkivet har valgt at beholde denne samling som én arkivserie med kaldenavnet "Jyske vejkort" og Ingeniørkorpset som arkivskaber. Ved opslag

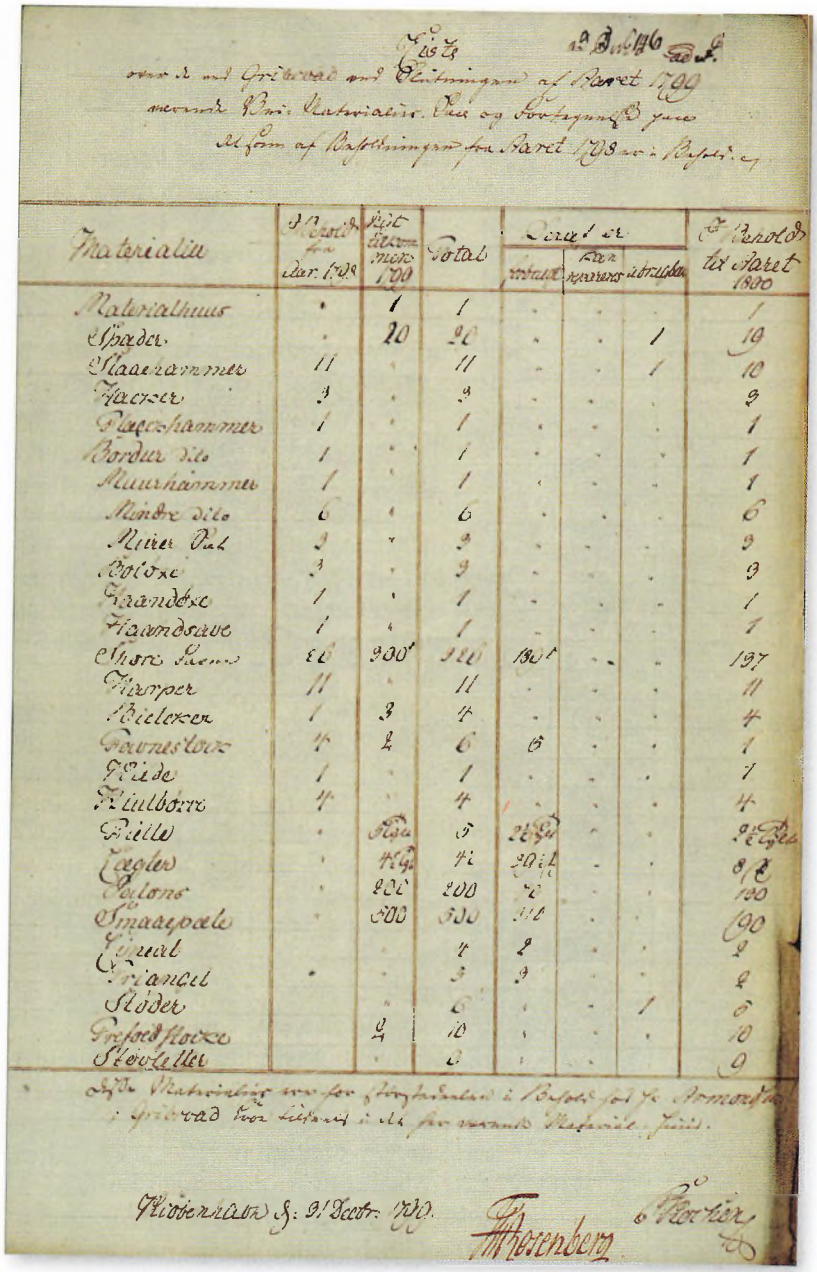

Materialier	Beholdning fra dar. 1798	Tilkommet 1799	Total	Deraf er			Beholdning til Aaret 1800
				vrøvet	Dan revnede	i brug	
Materialhuus	·	1	1	·	·	·	1
Spader	·	20	20	·	·	1	19
Staaljernmer	11	·	11	·	·	1	10
Hacker	3	·	3	·	·	·	3
Flagehammer	1	·	1	·	·	·	1
Bordur dito	1	·	1	·	·	·	1
Muurhammer	1	·	1	·	·	·	1
Mindre dito	6	·	6	·	·	·	6
Mure Pal	3	·	3	·	·	·	3
Bolsxe	3	·	3	·	·	·	3
Haandbxe	1	·	1	·	·	·	1
Haandsaue	1	·	1	·	·	·	1
Thore Lems	60	300	360	160	·	·	197
Tramper	11	·	11	·	·	·	11
Hielexer	1	3	4	·	·	·	4
Favnestxe	4	2	6	6	·	·	1
Hide	1	·	1	·	·	·	1
Kiulbxre	4	·	4	·	·	·	4
Pille	·	Pgn	5	2 Pgn	·	·	3 Pgn
Tegler	·	4 Pgn	4	20 M	·	·	8 M
Polons	·	200	200	2	·	·	100
Smaapoale	·	500	500	410	·	·	90
Tynal	·	·	4	2	·	·	2
Triangel	·	·	3	3	·	·	2
Skiøder	·	·	6	·	·	1	5
Grafsed Hxxe	·	2	10	·	·	·	10
Skovkiller	·	·	2	·	·	·	9

Kiøbenhavn d. 21 Decbr. 1799. Rosenberg

Det er muligt at følge de store anlægsprojekter på nært hold i arkiverne. Denne liste viser, hvor mange spader, økser, hammere, lægter og andre materialer til det vestfynske vejbyggeri, der befandt sig i Gribsvad ved udgangen af 1798 og 1799. Oversigten findes i Generalvejkommissionen: Journalsager 1800, 101-200 (Rtk. 455.202) (scanning Niels Gravesen, Rigsarkivet).

i Daisy kan man få en kort beskrivelse af hvert af disse kort, og det fremgår her, at de fleste (måske alle?) blev til i årene omkring 1800.

For den store samling, som Vejdirektoratet afleverede, er Daisy-registeringen langt mere summarisk, idet de ca. 240 kortmapper blot er forsynet med numre fra 752 til 1500. Det særprægede nummersystem blev opfundet af Overvejinspektoratet i den tid, hvor samlingen befandt sig hos denne myndighed. Som det fremgår af bilaget til denne artikel, valgte inspektoratet en lidt kompliceret henlæggelsesform, idet man kombinerede geografiske, tematiske og kronologiske kriterier. Således blev de ældre kort over vejstrækninger, der var blevet til som led i det samme anlægsprojekt, anbragt nogenlunde samlet, mens de sjællandske og jyske kort over købstæder og landsbyer blev placeret hvert sit sted i nummerrækken (for købstæderne nr. 1203-1218 og 1446-1467, for landsbyerne nr. 1219-1223 og 1468-1477). Tegningerne af de sjællandske og jyske "vandbygninger" (broer og stenkister m.v.) og vejprofiler og nivellementer fik også hver sin del af nummerrækken. For de mindre landsdele var mængden af kort og tegninger langt mere begrænset, så her fandt Overvejinspektoratet åbenbart ikke nogen grund til at foretage en typeopdeling.

Rigsarkivet fastholdt inspektoratets system, da arkivet i 1979 påbegyndte en detailregistrering af samlingen, som førte til, at der blev udarbejdet en to-sides beskrivelse af hvert dokument bortset fra de stærkt teknisk prægede kort fra tiden efter 1830, der befinder sig i nummerrækken 752-1096.[11] På registerbladene noterede man blandt andet:

- årstal og "tegner", så vidt dette kunne fastslås,
- hvilke lokaliteter, der optræder på kortet eller tegningen,
- dokumentets højde og bredde samt
- evt. referencer til andre dele af Generalvejkommissionens arkiv f.eks. bestemte indførsler i en forestillingsprotokol eller kopibog.[12]

De mange registerblade er anbragt i nummerrækkefølge i ni ringbind, der nu befinder sig i Rigsarkivets registratursamling på 1. sal af Rigsarkivets og Det Kongelige Biblioteks fælles læsesal i København, men heldigvis er de også tilgængelige i Daisy under arkivserietitlen "Folioregistratur 228: Grundregistreringen af kort og tegninger".

Der er også god gang i arbejdet med scanning af kort og tegninger. Således blev købstadskortene allerede for 15 år siden gjort til genstand for en web-udstilling i Rigsarkivets regi, og nogle af disse kort har siden fundet vej til flere bøger.[13] I de seneste år har flere dedikerede tidligere arkivmedarbejdere også kastet sig over en del af de øvrige kort. Indtil nu er dog kun en lille del af de sjællandske kort kommet på nettet, men nogle af dem beslaglægger til gengæld adskillige billedfiler, da det er vigtigt at få alle detaljer med fra de store kort. I Rigsarkivet håber vi, at denne indsats vil blive belønnet med mange gengivelser i bøger og artikler – ikke mindst i den lokalhistoriske litteratur.

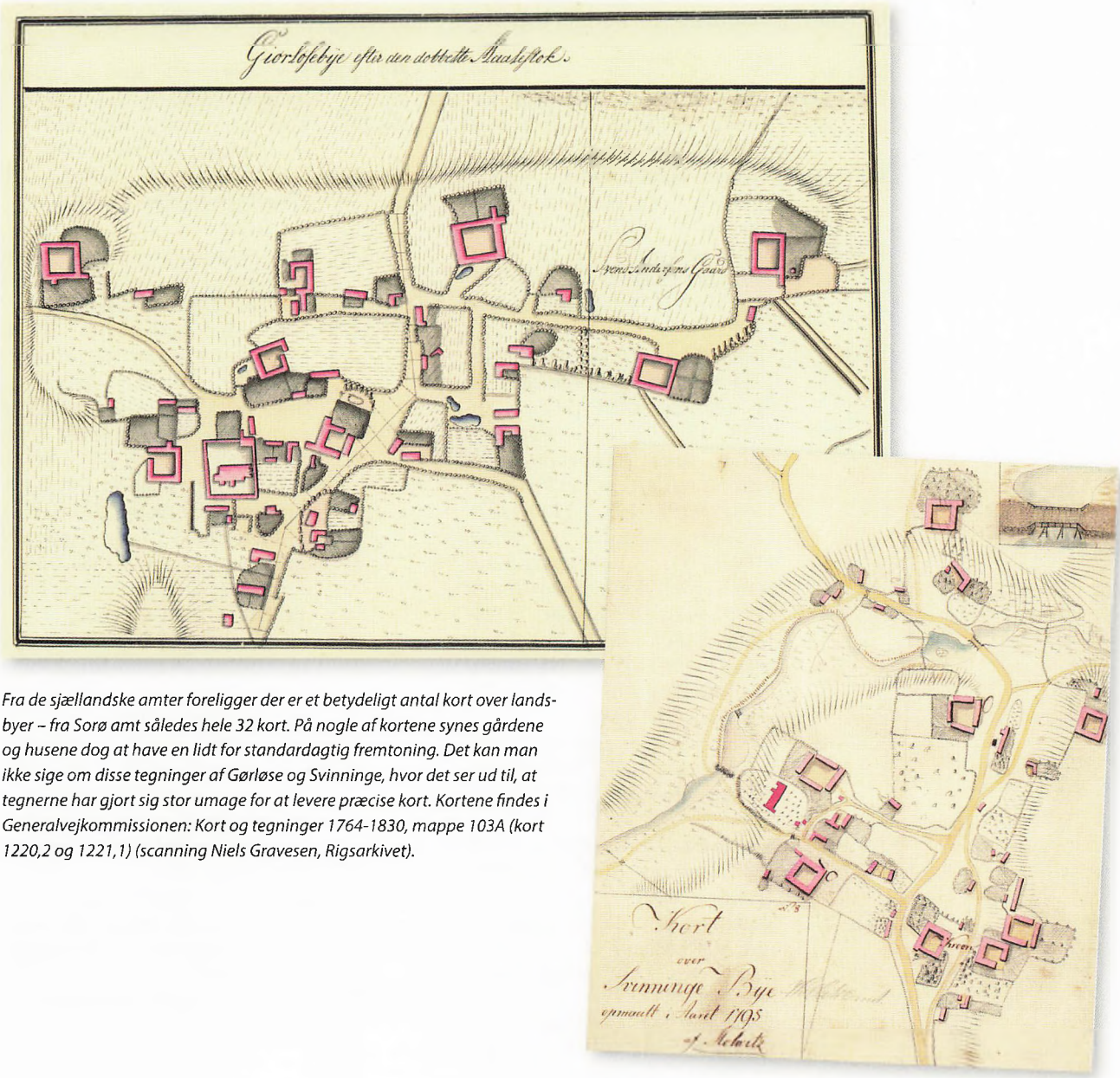

Fra de sjællandske amter foreligger der er et betydeligt antal kort over landsbyer – fra Sorø amt således hele 32 kort. På nogle af kortene synes gårdene og husene dog at have en lidt for standardagtig fremtoning. Det kan man ikke sige om disse tegninger af Gørløse og Svinninge, hvor det ser ud til, at tegnerne har gjort sig stor umage for at levere præcise kort. Kortene findes i Generalvejkommissionen: Kort og tegninger 1764-1830, mappe 103A (kort 1220,2 og 1221,1) (scanning Niels Gravesen, Rigsarkivet).

Generalvejkommissionen: Kort og tegninger – en oversigt over arkivseriens indhold

Kort nr.

752-1096 Kort over vej- og gadeforløb, fortrinsvis i Jylland, ca. 1830-1870 (mappe 1-77)

1097-1117 Diverse, blandt andet to bornholmske landevejskort 1830 (mappe 78)

1118-1137 Kopier af konceptkort til Videnskabernes Selskabs kort for Sjælland 1762-1770 (mappe 79, 156-171).

1138-1202 Sjællandske landevejskort, især 1764-1807, men enkelte ca. 1745 og 1807-ca. 1830 (mappe 80-100B, 172-198, 213). Herunder blandt andet København-Fredensborg (kort nr. 1139, 1187-1189, 1197-1198, 1200-1202), København-Roskilde (1139, 1190-1191), København-Køge (1147-1152), København-Dragør (1199), Roskilde-Korsør (1140-1145, 1186), Roskilde-Kalundborg (1146, 1192) og Hørsholm/Usserød-Helsingør (1138). Andre veje: især 1153-1185.

1203-1218 Sjællandske købstadskort ca. 1800 (mappe 101-102). Desuden en del københavnske kort (kort nr. 1198).

1219-1223 Sjællandske landsbykort ca. 1780-1807 (mappe 103A). Omfatter også flere kroer.

1224-1228 Tegninger af broer og stenkister m.v. på Sjælland ca. 1770-1830, især før ca. 1800 (mappe 103B-105, 213).

1230-1241 Vejprofiler og nivellementer på Sjælland ca. 1770-1840, især før ca. 1800 (mappe 106-108).

1243-1248 Kort vedrørende Møn 1800-1805 (mappe 108-109).

1249-1257 Kort vedrørende Falster ca. 1795-1835 (mappe 109-110, 213).

1258-1284 Kort vedrørende Lolland ca. 1780-1840 (mappe 111-114, 199-201, 213).

1285-1335 Kort vedrørende Fyn ca. 1785-1830, især 1790'erne (mappe 115-123, 202-203, 213, 214).

1337-1438 Jyske landevejskort ca. 1795-1845, i høj grad før 1807 (mappe 123A-149, 204-211). Herunder langs østkysten mellem Kolding og Aalborg (kort nr. 1337-1345, 1365-1369, 1376-1377, 1413), til og på Djursland (1370-1375), Himmerland (1385-1389), Salling og Mors (1390-1391), Vendsyssel og Hanherred (1378-1384, 1396), nord-sydgående veje i Vestjylland mellem Thisted og Tønder (1346-1353, 1392-1395, 1431-1432, 1437-1438), Aarhus-Ringkøbing (1359-1364), tværgående veje til og fra Viborg (1354-1358, 1388, 1420-1429), andre tværgående veje (blandt andet 1397-1399, 1409-1411, 1419, 1433-1436), veje mellem grænsestedet Foldingbro og Viborg, Holstebro og Ringkøbing (1403-1408).

1446-1467 Jyske købstadskort ca. 1795-1835, især før 1807 (mappe 150B-151).

1468-1477 Jyske landsbykort ca. 1800 (mappe 152A-153).

1482-1500 Diverse (mappe 153-154, 212, 215-217).

Noter

1. Jørgen Nybo Rasmussen: *Kort – om kort og tegninger*, 1991. Ligesom de øvrige hæfter i Arkivernes Informationsserie kan denne publikation nu læses digitalt i Rigsarkivets database, Daisy (skriv hæftets titel i arkivseriefeltet).
2. En god introduktion til disse og senere vejprojekter findes i Steffen Elmer Jørgensen: *Veje i Danmarks historie,* 2002 (et hæfte i Arkivernes Informationsserie), der blandt andet bygger på forfatterens store afhandling *Fra chaussé til motorvej. Det overordnede danske vejnets udvikling siden 1761*, 2001.
3. Jørgensen 2001, s. 42, hvor det også fremgår, at det var et særligt kendetegn ved de danske chausséer, at kun den inderste del af vejen var "befæstet".
4. Det følgende bygger især på Henrik Stissing Jensen: "Da Danmark fik kortlagt veje", *Siden Saxo*, 1984, nr. 2, s. 10-14. Artiklens forfatter var en af hovedkræfterne ved Rigsarkivets registrering af vejkortene i 1980'erne.
5. Dog er der kort for vejen mellem Ribe og Tønder (Generalvejkommissionen, Kort og tegninger, kort nr. 1346). Bornholm er også kun meget svagt dækket (samme arkivserie, kort nr. 1102, 1-2). De små sogneveje var ikke omfattet af Generalvejkommissionens kortlægning, men de findes i stedet på udskiftnings- og matrikelkort.
6. En pædagogisk oversigt, der dækker tiden fra 1763 til 2000, ses i Jørgensen 2002, s. 38-39.
7. Fire af disse arkivskabere og deres arkivalier er registreret samlet som Rtk. 451.1-454.7 i *Rentekammeret I (Vejledende arkivregistraturer XII),* 1964, s. 250-251.
8. Jørgen Nybo Rasmussen: "De ældste danske vejkort", *Arkiv*, 10. bd., 1984-85, s. 217.
9. *Rentekammeret* I (Rtk. 455.1-256).
10. Til gengæld er det angivne slutår – 1830 – ikke korrekt, da en stor del af kortene er fra ca. 1830-1870.
11. Stikprøver i mapperne, som er forsynet med nr. 752-1096, viser, at de enkelte mapper typisk indeholder kort over vej- og gadeforløb adskillige steder i Jylland og i sjældne tilfælde også andre dele af Danmark; sidstnævnte gælder blandt andet mappe 31, hvor man har samlet kort fra en række købstæder. I de fleste mapper er der en liste med præcise oplysninger om alle kort i mappen.
12. Jfr. den detaljerede beskrivelse af dette registreringsarbejde i Rasmussen 1984-85.
13. Se fx Peder Dam: *Kortlægningen af Danmark*, 2019, s. 228-29 og 236-37 (Roskilde og Holbæk) og Stella Borne Mikkelsen m.fl., red.: *Slagelse bys historie*, 2013, s. 72-73.

Af Andreas Skov

Julebagning i sparetid

Besættelsen bød på rationeringer og varemangel, så der måtte tænkes kreativt. Det gjaldt ikke mindst i juletiden, hvor man gerne ville holde traditionerne i hævd. Mangen en husmoder fik sved på panden, når det ikke var muligt at skaffe de rigtige ingredienser, men der var heldigvis hjælp at hente fra Tørsleffs Husmoderservice og Kirsten Hüttemeier. Hun var allerede en kendt person og havde udgivet flere kogebøger. Senere i livet opnåede hun nærmest kultstatus, da hun midt i 1990'erne blev TV-kok i programmet *Hüttemeiers Madmagasin* – en kultstatus, der nok blev båret frem af, at Kirsten Hüttemeiers typiske danske (fede) retter var ude trit med tidens trends.

Men under besættelsestiden var Hüttemeier helt på omgangshøjde med dansk madkultur og den dertil hørende mangel på ingredienser. Flere danske aviser bragte opskrifter og fif fra Hüttemeier, så husmødrene (næsten) kunne lave den julebagning, mand og børn plejede at få. Allerede i julen 1940 var man klar med gode råd: "Julebagning hører med til en rigtig jul, og selv om det i år måske vil komme til at knibe med rationerne, kan der vel nok blive lidt tilovers til et par julekager. […] Opskrifterne er netop valgt med henblik på sparetider, og da de tilmed giver velsmagende bagværk, er et dobbelt formål jo nået". En af opskrifterne var:

Billige brune kager uden fedtstof.
½ kg demerarasukker, 3 æg, ½ kg hvedemel, 1 spsk. nelliker, 1 spsk. kanel, 1 tsk. fermin bagepulver.

Sukker og æg røres godt, melet sigtes med fermin bagepulveret og krydderierne tilsættes. Dejgen samles og trilles ud til en lang pølse, der afskæres i mindre stykker og trilles til kugler, der sættes på pladen og trykkes lidt fladt. Bages ca. 5 min. i ovnen.

Kirsten Hüttemeier var også efter krigen en populær skikkelse. Her er hun i gang på Industripalæet i Odense i 1962 (Fyens Stiftstidendes pressefotosamling, Odense Stadsarkiv).

ID 47871

Returadresse: Dansk Lokalhistorisk Forening c/o Flemming Bruun, Maglegårds Allé 29, 2860 Søborg